

जुनी कम्युनको स्थापना, विकास र अवसान

युवराज शर्मा^{१*} र दीपेन्द्र शर्मा^२

लेखसार

यस अध्ययनको उद्देश्य जुनी कम्युनको ऐतिहासिक विकासक्रम र बन्द हुनुको कारणबारे विश्लेषण गर्नु हो। जुनी कम्युनको उत्पत्ति, विकासक्रम र अवसान कसरी भयो भन्ने कुरा अनुसन्धानको मूल विषयवस्तु हो। यस अध्ययनमा ऐतिहासिक अनुसन्धान विधिको प्रयोग गरी जुनी कम्युनको स्थापना, प्रारम्भिक चुनौतीहरू र यसको विकासक्रमलाई उजागर गर्दै बन्द हुनुका कारणहरूबारे खोजी गरिएको छ। साथै, जुनी कम्युनका संस्थापक र स्थानीयहरूसँग गरिएको अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त तथ्याङ्कमार्फत जुनी कम्युनको स्थापनादेखि बन्द हुँदासम्मको अवस्थालाई विश्लेषण गरिएको छ। तत्कालिन अवस्थामा राज्यको दमन र धरपकडका कारणले धेरै पुरुषहरूको हत्या भएपछि माओवादी पार्टीको नीतिअनुरूप सबैलाई संगै राखेर खाने बस्ने र उत्पादनमा सहभागी गराउने उद्देश्यले यो कम्युन स्थापना भएको थियो। तर समयक्रमसँगै माओवादी शान्ति प्रक्रिया हुँदै सत्तामा पुगेपछि, नेतृत्वको बेवास्ता र कम्युनबासीले यसको संरक्षणका लागि सक्रियता नदेखाएपछि यो बन्द भएर गयो। विशेष गरी युद्धकालमा निर्माण भएका कम्युन समयक्रमसँगै बन्द हुनुका कारणबारे जानकारी हासिल गर्न यो लेख उपयोगी हुन सक्छ।

१ मध्यपश्चिम विश्वविद्यालय, सुर्खेत

२ कुशेखवर डट कम

* Corresponding author: yubaraj30@gmail.com

शब्द कुञ्जी : कम्युन, जुनी कम्युन, माओवादी जनयुद्ध, जनादेश साप्ताहिक पत्रिका, जाजरकोट

परिचय

बोलीचालीमा पहिलो पटक १७८५-९५ मा कम्युन शब्द आयो । फ्रेंच भाषाको कम्युनरबाट अङ्ग्रेजी शब्द कम्युन बन्यो जसको अर्थ साझा गर्नु वा साझा हुनु भन्ने हुन्छ । अङ्ग्रेजी शब्द Commune को नेपाली रूपान्तर आश्रम भन्ने हुन्छ । डिस्नरी डट कमले सम्पत्ति, आम्दानी, र कामलाई सामुहिक बनाई एकै समुहमा बस्ने व्यक्तिहरूको सानो समुहलाई कम्युन भनी परिभाषित गरेको छ । सँगै बस्ने, सम्पत्ति, काम, आम्दानी, इत्यादि साझा गर्ने र प्रायः अपरम्परागत जीवनशैली अपनाउने व्यक्तिहरूको सानो समूहलाई कम्यून भनिन्छ । कतिपयले कम्यूनलाई विचार साझा गर्ने मानिसहरूको नजिकको समुदाय पनि भन्ने गरेका छन् । अक्सफोर्ड लर्नर्स डिक्सनरीका अनुसार सँगै बस्ने र जिम्मेवारी, सम्पत्ति, इत्यादि साझा गर्ने व्यक्तिहरूको समूह नै कम्युन हो । सम्पत्ति र जिम्मेवारीहरू बाँडफाँड गर्दै सँगै बस्ने र काम गर्ने परिवार वा एकल व्यक्तिहरूको समूहलाई कम्युन भनिन्छ ।

कम्युनहरू विशेष गरी समाजवादी व्यवस्थाउन्मुख भएको समाज निर्माणका लागि स्थापना हुने गरेका छन् । यस सन्दर्भमा सुवेदीले (२०७६) कम्युन भनेको प्रगतिशील समाज निर्माण गर्ने समुह हो भनेका छन् । उनका अनुसार त्यही समुहको अगुवाईमा सामाजिक जीवनशैली र सामाजिक सभ्यताको उद्यमता हासिल गर्नु हो । असमानतामा आधारित समाजलाई समानतातिर लैजाने प्रयत्न यसमा हुन्छ । साम्यवादले उत्पादनशील शक्ति विज्ञान तथा प्रविधिसँग जोडिनुपर्छ र विचारधारा द्वन्द्वात्मक भौतिकवादसँग गाँसिनुपर्छ भन्ने मान्यतामा विश्वास राख्दछ । कम्युनिष्ट सत्ताको अर्थ आफ्ना लागि आफैले निर्धारण गरेर लागु गर्ने प्रत्यक्ष सहभागितामुलक स्वामित्व अधि बढाउदै समाजवादी चरणमा जाने आधारशीलाको मुल उद्देश्य सहितको वैज्ञानिक व्यवस्था हुनु हो ।

सामुहिक खेती प्रणाली, सदस्यविच समानता र व्यक्तिगत सम्पत्तिमा भन्दा सामुहिक सम्पत्तिमा विश्वास गर्ने मानिसहरूको संयुक्त वासस्थानलाई कम्युन

भनिन्छ। बुढाथोकी (२०७८) का अनुसार कम्युनिष्ट अभ्यास अनुसार व्यक्तिगत सम्पत्ति छाडेर सामुहिक रूपमा खेतीपाती गरेर बस्ने समुहलाई कम्युन र बस्ने बासस्थानलाई कम्युन घर भनिन्छ। सबै नागरिक बराबर हुने, निजी सम्पत्ति कसैको नहुने, सामुहिक परिवार एउटै घरमा बस्ने, सामुहिक कार्य गर्ने र जे आउँछ बाँडीचुँडी खाने समुहलाई कम्युन भनिन्छ। समग्रमा सम्पत्ति र जिम्मेवारीहरू बाँडफाँड गर्दै सँगै बस्ने र काम गर्ने परिवार वा एकल व्यक्तिहरूको समूहलाई कम्यून भन्न सकिन्छ। यसलाई केही देशहरूमा स्थानीय सरकारको एक एकाइका रूपमा पनि लिने गरिएको छ।

कम्यूनको विकासक्रम

ब्रिटानिकाका अनुसार अमेरिकामा १९६० को दशकमा धेरै कम्यूनहरू बनेको पाइन्छ। अमेरिका र क्यानडामा समेत साना किसानहरू साभ्वा उद्देश्यका साथ खेती गरेर ठुलो परिमाणमा आफ्नो कृषि उत्पादनलाई नजिकको बजारमा पठाउन सफल भएको सन्दर्भलाई कम्यूनसँग जोड्न सकिन्छ।

कार्ल मार्क्स र एङ्गल्सले फ्रान्सको पेरिसमा स्थापना गरेको पेरिस कम्यून मजदुर वर्गको पहिलो राज्य र सरकार थियो जसले पेरिसमा दुई महिनासम्म शासन नै चलाएको थियो। सन १८७० जुलाई १९ मा जर्मनीको प्रशा राज्यसँग हारेपछि फ्रान्सका राजा नेपोलियन तृतीयको सत्ता ढल्यो। राजा हारेपनि पेरिसका मजदुरहरूले हार नमानी प्रशासँग लड्न नेशनल गाड्सको गठन गरे। फ्रान्सको अर्को राज्य वर्सायमा सन १८७१ मा भएको चुनावबाट पुजिपति वर्गका थियेर फॉसिसी प्रमुख नियुक्त भए। थियेरले नेशनल गाड्ससँग भएका हतियार आफुलाई बुझाउन भने। तर नेशनल गाड्समा रहेका मजदुरहरूले हतियार फिर्ता गर्न मानेनन् र १८७१ मार्च १ मा भएको लडाईं हारेका थियेर वर्सायतर्फ भागे। मजदुरहरूले यो जीतसँगै मार्च २८ मा पेरिस कम्यूनको निर्माण गरे (Engels, 1934)।

माओत्सेतुङ्गले सत्ता सञ्चालन गरेका बेला चीनमा घरपरिवारलाई टोलीमा सङ्गठित गर्नेगरी कम्यूनको संरचना बनाइएको थियो। त्यसपछि टोलीहरूले ब्रिगेड गठन गरे र ब्रिगेडहरूले कम्यून गठन गरे। ब्रिटानिका (2007) का

अनुसार रेन्मिन गोड्शे र जेन-मिन कुङ-से सन १९५८ मा चीनमा सुरु भएका ठूला ग्रामीण सङ्गठन हुन् । कृषियोग्य जमिनलाई एकीकरण गरी कम्युनको सुरुवात गरिएको थियो । प्रत्येक तहका सङ्गठन निश्चित गतिविधिका लागि जिम्मेवार थिए, जसमा कृषि मजदुरलाई सङ्गठित गर्ने टोली, स-साना कार्यशाला र प्राथमिक विद्यालयहरू स्थापना गर्ने ब्रिगेड, जग्गा प्राप्ति परियोजनाका लागि ठूला-ठूला कम्युन, अस्पताल, उच्च विद्यालय, साना कारखानाहरू र अन्य साइड-लाइन उद्योगका साथै गरिब समुदायलाई सहयोग गर्न कल्याणकारी कोष थिए । चीनमा लगभग ५३ हजार कम्युनहरू थिए, कम्युनमा एक लाख ७० हजार किसान परिवारहरू र नौ करोड एकड खेतीयोग्य जमिन थियो । समयक्रमसँगै तिमध्ये धेरै कम्युनहरू बन्द भए भने केहीलाई घरेलु जिम्मेवारी प्रणालीले प्रतिस्थापित गर्‍यो । ग्रेट लीप फर्वाड (१९५८-६०) का बेला व्यक्तिहरूले आफ्नो निजी जमिन साभ्ना स्वामित्वमा लिए र समूहका सबै सदस्यको पारिश्रमिक बराबर भयो । सांस्कृतिक क्रान्ति (१९६६-७६) ले कम्युनहरूमा स्थानीय नियन्त्रणको व्यवस्था गर्‍यो । उत्पादन निर्णयको जिम्मेवारी उत्पादन-ब्रिगेड र कम्युन स्तरहरूमा बढ्यो र प्रायः पार्टी कार्यकर्ताहरू र सेनाले यसलाई ग्रहण गरे । विशेष गरी १९७६ मा माओत्से तुङको मृत्युपछि आधुनिक चीनमा कम्युनहरूलाई अभूतपूर्व रूपमा स्थानीय र व्यक्तिगत स्वायत्तता प्रदान गर्ने काम भयो । १९७९ पछि, कम्युनहरू बिस्तारै ध्वस्त भए र किसानहरूलाई निजी जग्गामा खेती गर्न र नाफाका लागि उत्पादन बेच्न प्रोत्साहित गरियो ।

२०६० फागुन ५ गतेको जनादेश साप्ताहिकमा दिनेश आर सी ले चीनको तुङथिङ जनकम्युनबारे रिपोर्टिङ गरेका छन् । उनका अनुसार चीनको चाइसु प्रान्तको सचओ बजारदेखि दक्षिण पश्चिममा अवस्थित तुङथिङ धनको भण्डार हुनुका साथै सुन्दर पहाडी क्षेत्र पनि हो । चिनीया मुक्तिअघि त्यहाँ हुनेखानेले स्वर्गीय र हुँदा खानेले नारकीय जीवन भोगिरहेका थिए । तर मुक्तिपछि जनवादी सत्ता स्थापित भयो । किसानहरूले आफ्नो श्रमको फल सामुहिकीकरण गरे । क्रान्तिकारी भूमिसुधार आन्दोलन चलाए र कृषि उत्पादन सहकारी निर्माण गरी छोटो समयमा निकै परिवर्तन गरेका थिए । कृषि उत्पादनको प्रवर्द्धनका लागि कारखाना सञ्चालन तथा अन्य व्यवस्थापनका लागि कम्युन,

उत्पादन ब्रिगेड र उत्पादन दललाई जिम्मेवारी दिइएको थियो ।

अध्ययनको उद्देश्य

नेकपा माओवादीले थालेको १० वर्षे जनयुद्धताका नेपालका विभिन्न भागमा जनकम्युन गठन गरिएको भएपनि यसको दस्तावेजीकरण भने हुन सकेको देखिदैन । कम्युन सम्बन्धी समाचारले माओवादी विचारधारासँग निकट पत्रिकाका पृष्ठहरू रङ्गीए पनि यो सरकारी र व्यवसायीक आमसञ्चार माध्यमको विषय बन्न सकेन । कुनै कालखण्डमा कृयाशिल भएका तर हाल अस्थित्वनै हराउन थालेका यस्ता कम्युन गठनको ऐतिहासिक प्रक्रिया र गतिविधिलाई उजागर गर्ने यो लेखको मुख्य उद्देश्य रहेको छ । जुन तल उल्लेख गरिएको छ:

जुनी कम्युनको उत्पत्ति, विकास र अवसानबारे जानकारी हासिल गर्नु ।

जुनी कम्युन बन्द हुनुका कारणबारे विश्लेषण गर्नु ।

अध्ययन विधि

यो अध्ययन मुलतः गुणात्मक विधिमा आधारित छ । जसअन्तर्गत जुनी कम्युनसँग सम्बन्धित पुराना दस्तावेजहरू, अभिलेखहरू, पत्रपत्रिका र अन्य ऐतिहासिक स्रोतहरूको अध्ययन गरी यसको विकासक्रमबारे अन्वेषण गरिएको छ । साथै अन्तर्वार्ता र लक्षित समूह छलफलमार्फत जुनी कम्युनसँग सम्बन्धित पुराना सदस्यहरू, संस्थापकहरू र नेतृत्वका अनुभव र विचारलाई समेटिएको छ । अन्तर्वार्ता र लक्षित समूह छलफलमार्फत प्राप्त तथ्याङ्कलाई विभिन्न उप-शीर्षकमा विश्लेषण गरिएको छ । विश्लेषण गर्दा अन्तर्वार्तामा सहभागी भएका व्यक्तिको वास्तविक नामको सट्टा छद्मनामको प्रयोग गरिएको छ ।

विश्लेषण

नेपालमा कम्युनको विकासक्रम

नेपालकै पहिलो कम्युनका रुपमा जाजरकोट जिल्लामा वि.सं. २०५६ सालमा जुनी कम्युनको स्थापना भएको हो । त्यसपछि वि.सं. २०५८ मा रोल्पाको जेलवाडमा जलजला कम्युन र २०६० मा महोत्तरी जिल्लामा आधारशिला

कम्युनको स्थापना भयो । त्यसैगरी नेकपा माओवादीले २०६० मा रोल्पाको थवाङमा अजम्बरी कम्युन र २०६१ मा रुकुमको प्वाङमा वलिदान कम्युन सञ्चालन गरेको थियो ।

जनादेश पत्रिकामा मनमृषि धितालले २०६० फागुन २६ गते रोल्पाको अजम्बरी कम्युनबारे रिपोर्टिङ गरेका छन् । उनका अनुसार २०६० जेठ १४ गते रोल्पाको राचीवाङमा अजम्बरी कम्युन घोषणा भएको थियो । यस कम्युनमा सहिद, अपाङ्ग र पार्टीका जिम्मेवार नेतृत्वका परिवारहरू बस्दछन् । पुजी एकत्रित गरी पशुपालन गरिएको र तरकारी खेतीगर्ने योजनामा कम्युन रहेको उनले उल्लेख गरेका छन् ।

२०६२ वैशाख ६ गते प्रकाशित जनादेश पत्रिकामा चेतन कुवरले अजम्बरी कम्युनका बारेमा गरेको रिपोर्टिङ छापिएको छ । वि. सं. २०६० जेठ १४ गते रोल्पाको थवाङमा स्थापना भएको यस कम्युनमा ८ परिवारका जम्मा ३७ जना बस्दै आएका छन् । कम्युन परिवारमा करीब एक डेडघण्टा टाढाको दुरीमा घर भएकाहरू सङ्गठित थिए । भिन्दाभिन्दै परिवारका सदस्यहरू एकै ठाउँमा बस्दा एउटा खालको रमाइलो भए पनि सबै परिवारसधैं एकैठाउँमा नबस्ने गरेको उनीहरूको अनुभव छ । परिवारका हरेक सदस्यलाई आ-आफ्नै कामको जिम्मा दिइएको थियो । अहिले कम्युन परिवारमा विभिन्न विभागहरू गठन गरिएको छ । सुरुमा कृषि उत्पादनलाई प्राथमिकता दिएको यस कम्युनले व्यापार, सहकारी, सुपथ पसल, होटेल र मेडिकल सञ्चालन छ । यिनै विभागमा क्रियाशील हुन्छन् कम्युन परिवारका सदस्यहरू । कम्युन परिवारका इन्चार्ज प्रताप भन्छन् “महिनाको अन्तिम दिन भने सम्पूर्ण परिवारको जमघट हुने गर्दछ । आइपर्ने समस्या र कामको रिपोर्ट दिनका लागि यसरी मसान्तमा जम्मा भई राजनैतिक, वैचारिक छलफलका साथै मिठो मसिनो हाँसी खुशीसँगै खाने परम्परा थालनी गरिएको छ” । कम्युनका हरेक सदस्यले मासिक चारसय रुपैयाभन्दा धेरै खर्च गर्न पाउँदैनन् । यसबाहेक लत्ताकपडा र खाद्यान्नका भने सबै सदस्यका लागि वर्षमा एकैपटक खरिद गर्ने गरिएको छ ।

त्यसैगरी दीपेन्द्र रोकायाले आफ्नो पुस्तक नाफाको जिन्दगी (२०७२) मा रोल्पा थवाङको राचीवाङस्थित अजम्बरी कम्युन, रुकुमको छिप्रिखोला कम्युन, कम्युन

तान र जुनी कम्युन सञ्चालनमा रहेको उल्लेख गरेका छन्। त्यस्तै रामकृष्ण अधिकारीले २०७८ असार १६ गतेको मेरो न्युज डट कम मा नेत्रविक्रम चन्द विप्लव नेतृत्वको नेपाल कम्युनिस्ट पार्टीले ललितपुरको हरिसिद्धिमा कम्युन बनाउन लागेको रिपोर्टिङ गरेका छन्। उनका अनुसार त्यहाँ सामुहिक बसाई, सामुहिक खेती र सामुहिक जीवन निर्वाह गर्ने उद्देश्यले कम्युन निर्माण भइरहेको छ।

खड्काथोकी (२०७६) का अनुसार २०५९ माघ २५ गते नेकपा (एकता केन्द्र मसाल) ले समाज रुपान्तरणका लागि सामूहिक अभ्यास गर्ने उद्देश्यले सिरहाको गोलबजारमा वि.सं. २०६० मा कम्युन होस्टेल सञ्चालन गर्‍यो। एकता केन्द्र मसाल र नेकपा (माओवादी) बिच एकीकरण भएपछि सोही कम्युन होस्टेललाई २०६७ मा आधारशिला कम्युनका नामले महोत्तरीको वर्दिवासमा व्यवस्थित रूपले सञ्चालन गर्न थालियो।

जुनी कम्युनको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

जुनी कम्युन नेपालकै पहिलो कम्युन भएको माओवादी नेतृत्व, समर्थक र युद्धपत्रकारहरूले उल्लेख गर्ने गरेका छन्। युद्धकालभर जनादेश पत्रिकामा जुनी कम्युनबारे प्रसस्त समाचार प्रकाशित पनि भएका छन्। इन्द्र घलेले २०६० मङ्सिर नौ गतेको जनादेश पत्रिकामै लेख प्रकाशित गरी जनयुद्धको सुरुवातबाटै दमन र उत्पीडनको जाँतोमा पिल्सिदै आएको जाजरकोटको विकट हिमाली जुनी बस्ती अहिले २१ औं सताब्दिको नयाँ चेतनाको खानी बनेको बताएका छन्। उनका अनुसार यहाँका जनता अहिले सामुहिक रूपमा रहन थालेका छन्। सहकारिताको उत्कृष्ट नमूना प्रस्तुत गर्दै कम्युनीकरणमा उन्मुख जुनी बस्ती आफुलाई नेपालमा जन्मिएको पहिलो कम्युन बनाउने ध्येयमा सङ्घर्षरत छ।

त्यसैगरी ज्वाला बुढा मगरले २०६० पुस २९ गतेको जनादेश साप्ताहिकमा जुनी कागज उद्योगको रिपोर्टिङ गरेका छन्। उनले उद्योग नै सञ्चालन गरेर नेपाली कागज उत्पादन गर्ने जुनी गाउँघरमा चर्पी, बिकासे चुलो, घोडेटो बाटो, काठे पुल, सहिद गेट, चौतारी, विद्यालय निर्माण गरेर नमुना कम्युन

बनेको उल्लेख गरेका छन् ।

लोकेन्द्र शर्माले २०६० माघ २८ गतेको जनादेश साप्ताहिक पत्रिकामा जुनी कम्युनले सानो जागिर, पसल र जमिनको माया मान्ने विचारधारात्मक निम्न पुजिवादी चिन्तन प्रवृत्तिलाई परास्त गर्दै सर्वहारावादी मार्क्सवादी विचारलाई आत्मसाथ गरेको उल्लेख गरेका छन् । उनका अनुसार अनेकतामा होइन एकतामा खेती र पशुपालन सम्भव हुन्छ, भन्ने उदाहरण बनेको छ, जुनी कम्युन ।

जनादेश पत्रिकामै मनऋषि धितालले २०६० फागुन २६ गते जाजरकोटको जुनी कम्युनबारे रिपोर्टिङ गरेका छन् । जुनी कम्युन नेपालको सबैभन्दा जेठो कम्युन भएको उनको अभिमत छ । यसको स्थापना २०५६ मा भएको हो । एउटै बस्तीका २३ जना सहिद भएपछि सहिद परिवारको लालनपालन गर्ने उद्देश्यले जुनी कम्युनको स्थापना भएको हो । कम्युनमा भैसी, गाई, बाखा पालन गरिएको छ । यो कम्युनको प्रमुख आर्थिक स्रोत दुङ्गा सड्कलन हो ।

जनादेश साप्ताहिकमै पाण्डव थापाले २०६० चैत तीन गते जुनी कम्युनमा सञ्चालित स्कुल र बाल संरक्षण केन्द्रबारे रिपोर्टिङ गरेका छन् । जुनी स्कुलमा २६ जना विद्यार्थी अध्ययनरत छन् । जसमा १९ छात्रा र ७ छात्र छन् । त्यसैगरी बाल संरक्षण केन्द्रमा भर्ना भएका ३७ मध्ये ३० जना नियमित स्कुल आउने गरेका छन् । यी स्कुल र बाल संरक्षण केन्द्रमा सहिदका छोराछोरी, असहाय किसान, पूर्णकालिन कार्यकर्ताका बालवच्चाहरू अध्ययन गरिरहेका छन् ।

२०६१ असार १५ गतेको जनादेशमा सविता सिंहले जुनी कम्युनका बारेको लेख प्रकाशित गरेकि छन् । उनका अनुसार कम्युन स्थापना हुनुभन्दा पहिले त्यहाँ छुट्टाछुट्टै परिवारको बसोबास थियो र उनीहरूलाई जीवनयापन गर्न मुस्किल थियो । जुनी बन्नुअघि त्यहाँ दुईवटा जुर्क कम्युन र निपाने कम्युन थिए । जुर्क कम्युनको नेतृत्व लैङ्गीक समानतालाई दृष्टिगत गर्दै महाविर र सहिद परिवारले गरेका थिए भने निपानेको नेतृत्व ओहलसिंह घर्ती र शुसिलाले । यी दुबै कम्युनलाई एकिकरण गरेर २०५६ चैत्र १२ गते जुनी कम्युन बनाइयो ।

यस कम्युनका जेष्ट सदस्यले गाइभैसी र बालबच्चाको हेरचाह गर्छन् । बालबालिकाहरू स्कूल जान्छन् । प्रौढ युवाहरू उत्पादन कार्यमा व्यस्त हुन्छन् । कम्युनको सञ्चालक समिति छ । जहाँ पार्टी शाखा, उपशाखा, यूनिट र अन्य जनवर्गीय सङ्गठनहरू छन् । २० वटा सदस्य घरका जम्मा एकसय ११ जना मानिस यस कम्युनमा बस्दै आएका छन् । अन्नखेती, फलफूल खेती, भाङ्ग्रा, भोला, टोपी र स्वीटर बुन्ने घरेलु उद्योग, नेपाली कागज उद्योग, विद्यालय, जडिबुटी सङ्कलन र प्रयोगमा जोड दिइएको छ । छोरा र छोरीबिचको भेदभाव अन्त्य गरिएको छ । महिलाहरूले पुरुषसँग प्रतिस्पर्धा गरेर नेतृत्व लिने गरेको भन्दै महिला मुक्तिको प्रसङ्ग उल्लेख गरिएको छ ।

शर्मा र धिताल (२०६३) ले आफ्नो पुस्तक युद्ध र पत्रकारितामा दिशाबोध मासिक, वर्ष तीन अङ्क नौ मा प्रकाशित खिलबहादुर भण्डारीको समाचारलाई साभार गरेका छन् । भण्डारीले दहमा स्थापना भएको जुनी कम्युनले सामुहिक खेती र पशुपालन गरिरहेको उल्लेख गरेका छन् । उनले कम्युन सञ्चालन गर्नका लागि तीन तीन जनाको समिति बनाइएको र एक जनाले नेतृत्व गर्ने गरेको उल्लेख गरेका छन् ।

विगतमा साम्यवादी आन्दोलन सफल भएका देशहरूमा कम्युन प्रणालीको सुरुआत र स्थापना गरिएको थियो । खासगरी सामूहिक रूपमा बस्ने र श्रम गर्ने परिपाटीलाई कम्युन भनिन्छ । सापकोटा (२०६६) का अनुसार नेपालमा वैकल्पिक सत्ता अर्थात कम्युनिस्ट सत्ताको विजारोपण गर्न थालिएपछि, कम्युनको सुरुआत हुन थाल्यो । तर त्यसका लागि माओवादी विचारधारा मान्ने र कम्युन स्वीकार गर्ने मानिसहरूका अलावा बलियो जनाधार आवश्यक हुन्थ्यो । माओवादी जनयुद्धको अवधिमा मध्यपश्चिम नेपालमा चारवटा कम्युनहरू स्थापना भएका थिए । ती खासगरी राज्यद्वारा मारिएका परिवारहरूले एकआपसमा मिलेर बनाएका थिए, जसलाई नेकपा माओवादीले प्रोत्साहित गरेको थियो । ती चारवटा कम्युनहरूमध्ये दुईवटा रोल्पामा थिए भने जाजरकोट र रूकुममा एक-एकवटा थिए । वि.सं. २०५६ मा स्थापना भएको जाजरकोटको जुनी कम्युन नेपालकै पहिलो कम्युन हो । यहाँ १८ घरपरिवार मिलेर बसेका थिए ।

सापकोटाका अनुसार दोस्रो कम्युन रोल्पाको जेलवाडमा २०५८ भदौ २६ गते स्थापना भएको थियो । कम्युन स्थापनाको सुरुवातमा २५ घरपरिवारका १५० जना सदस्य थिए । एउटै कम्युन भएपनि सदस्यहरूको बसोबास भने दुई ठाउँमा रहेको थियो । रोल्पाकै अर्को गाविस थवाडमा २०६० जेठ २४ गते अजम्बरी जनकम्युन स्थापना भयो । सुरुमा २४ जनाको परिवारका एकसय ४१ जना सदस्यहरू यो कम्युनमा थिए । सबैजसो सहिद परिवार र माओवादीका पूर्णकालीन कार्यकर्ताका परिवार यसका सदस्य थिए । त्यसैगरी माओवादीले २०६१ भदौ २३ गते रुकुममा बलिदान कम्युनको स्थापना गरे । यो सबैभन्दा पछि स्थापना भएको कम्युन हो । सुरुवातमा छ परिवारका ३६ जना सदस्यहरू मात्र यस कम्युनमा थिए । रुकुमको छिपखोलमा रहेको यस कम्युनमा पनि माओवादी आन्दोलनमा सहादत प्राप्त गरेका र पूर्णकालीन कार्यकर्ताका परिवार नै सदस्य थिए ।

सापकोटाले यी सबै कम्युनलाई व्यवस्थापन गर्न विभिन्न विभागहरू (जस्तै: व्यवस्थापन विभाग, जनपरिचालन विभाग, भान्सा विभाग, कृषि तथा पशुपालन विभाग, आर्थिक विभाग, स्वास्थ्य तथा सरसफाइ विभाग आदि) बनाइएका थिए भनेका छन् । त्यस्तै कम्युनका सदस्यहरू माओवादीकै सदस्य हुन्थे र कम्युनभित्र पनि माओवादी पार्टीका इकाइ बनाइएका थिए भनी उल्लेख गरेका छन् । जीविकोपार्जनका लागि सुरुसुरुमा खेतीमा मात्र निर्भर रहेपनि विस्तारै कम्युनका सदस्यहरूले आम्दानीका विभिन्न कार्यहरू (जस्तै: विभिन्न खालका तरकारी उत्पादन, फलफूल खेती, जडिबुटी सङ्कलन र उत्पादन, बाखा पालन आदि) पनि सुरु गरे । त्यसैगरी विभिन्न सिलाइ बुनाइ, ड्राइफुड उद्योग, भाङ्गो निर्माणबाट कम्युनलाई सहकारीका रूपमा पनि विकास गर्न खोजिएको थियो । सदस्यहरू घटबढ भए पनि शान्ति सम्झौतासम्म ती कम्युनहरू यथावत चलिरहेका थिए (सापकोटा, २०६६) ।

रोकाया (२०७२) का अनुसार जाजरकोटको जुनी पुग्दा कम्युनको चहलपहल सामान्य थियो । हामीले कम्युनकै भान्सामा खायौं राति गोठमा गएर सुत्थौं । कम्युन निर्माणमा धेरै कुरा ध्यान दिनु आवश्यक छ । भोली पार्टी लक्षमा पुग्नुभन्दा अगाडि नै संशोधनवादी भयो भने भाग्य खोसुवाको अर्थ लाग्न

सकछ। यद्यपी कम्युनमा केही घर बन्दै गरेका रहेछन्। त्यसैगरी उनले जनादेश साप्ताहिक पत्रिकामा जुनी कम्युनद्वारा सञ्चालित जुनी वाल संरक्षण शिक्षालयका बारेमा रिपोर्टिङ्ग गरेका छन्। कम्युनमा बस्नेहरूले आफ्नो घरजग्गा पार्टीकरण गरेपछि, सोही स्थानमा शिक्षालय स्थापना गरिएको र हाल त्यस शिक्षालयमा ५० जना विद्यार्थीलाई निशुल्क जनवादी शिक्षा प्रदान गर्न थालिएको जनाएका छन्।

यि विभिन्न समाचार र स्थलगत अध्ययनका क्रममा सम्बद्ध नेतृत्व, कम्युनका सदस्य र स्थानीय व्यक्तिहरूसँग गरिएको अन्तर्वाताबाट प्राप्त जानकारीको विश्लेषण गर्दा माओवादी जनयुद्ध हुनुअघि यो (जुनी) गाउँको अस्तित्व थिएन। जाजरकोट जिल्लाअन्तर्गत त्यहाँ दुईवटा (जुर्क र निपाने) गाउँ थिए। तिनै गाउँलाई माओवादीले नमुना गाउँ बनाउने उद्देश्यले नामाकरण गरे जुनी। दुवै गाउँका पहिलो अक्षर (जुर्कको जु र निपानेको नि) लाई मिलाएर जुनीको नामाङ्कन गरिएको थियो। पछि यहि जुनीलाई कम्युन बनाइएको थियो। तत्कालिन दह गाउँ विकास समितिको वडा नम्बर २ को जुर्क र वडा नम्बर १ को निपानेलाई मिलाएर जुनी बनाइएको पारसमणिले जानकारी दिए। उनका अनुसार राज्यबाट पीडित तथा पिछडिएको यो गाउँमा २०५६ चैत १२ गते जुनी कम्युनको घोषणा गरिएको हो।

माओवादीले जुनी गाउँमात्र बसाएनन्, सामुहिक बसाइको योजनासहित जुनी कम्युन पनि घोषणा गरे जुन युद्धकालमा माओवादीको सुरक्षित सेल्टर समेत बन्यो। २०५४ सालदेखि नै सञ्चालनमा आएको यस संयुक्त घरबासलाई २०५६ सालमा मात्र जुनी कम्युन भनी घोषणा गरिएको थियो। पारसमणि भन्छन्- “यो कम्युन माओवादीले जनयुद्धकालमा घोषणा गरेकामध्ये सबैभन्दा जेठो कम्युन हो। १४ घर र ३५-४० जनाबाट सुरु भएको जुनी कम्युनमा सदस्य सङ्ख्या बढ्दै गएर पछिल्लोपटक १५० जना मानिसहरू सामुहिक रूपमा बसोबास गर्न थालेका थिए”। हाल यो स्थान जुनी चाँदे गाउँपालिकाको वडा नम्बर सातअन्तर्गत पर्दछ। जाजरकोट, दैलेख, कालिकोट र जुम्ला जिल्लाको सिमानामा रहेको यो स्थान भौगोलिक रूपले निकै विकट मानिन्छ।

जुनी कम्युनमा सामुहिक कृषि गरिन्थ्यो, जसअन्तर्गत खेती र पशुपालन प्रमुख

थिए । बालबालिका पढाउँन सरकारी विद्यालयलाई कम्प्युनले अपनत्व लिएको थियो । निपानेस्थित पुतली निम्न माध्यमिक विद्यालयलाई कम्प्युनले संरक्षण गरी सञ्चालन गरेको स्थानीयको भनाई छ । त्यसबेला सञ्चालित जुनी बाल संरक्षण केन्द्र हाल माध्यमिक विद्यालय भएको छ । यस विद्यालयले सुरुमा बालबालिकाहरूका लागि घुम्ति सेवा दिने गरेको थियो । यस कम्प्युनमा मगर जातिका मानिसहरूको बसोबास थियो । कम्प्युनका मानिसहरू एउटै मेसमा पाकेको खाना खान्थे ।

२०५५ मङ्सिर १० गते भालुकुइयाको लेकमा प्रहरीले दुलाहासहित १५ जना जन्ती र २०५५ असार ३० गते खेतमा काम गर्दै गरेका आठजना स्थानीयको सादलाग्न लेकमा सामुहिक हत्या गरेपछि त्यो पीडा कम गर्न जुनी कम्प्युनको अवधारणा अधि सारिएको पारसमणिले बताए । तत्कालिन माओवादी आधार इलाकामा सञ्चालन गरेको जनसत्ताको उच्चतम तथा विकसित रुपमा जुनी कम्प्युनलाई लिइएको थियो । जहाँ साम्यवादको पूर्व अभ्यास गरिएको थियो । जुनी कम्प्युनलाई जनयुद्धकै प्रतिकको रुपमा लिएर तत्कालिन माओवादीले जिल्लामा जुनी सांस्कृतिक परिवार गठन गरेको थियो । त्यसैगरी जुनी सन्देश साप्ताहिक पत्रिका, जुनी नमुना विद्यालय, जुनी सहकारी पसल, जुनी वित्तिय कोष, जुनी गुन्डी उद्योग, जुनी खुर्मा उद्योग, जुनी मेडिकल सञ्चालन गरिएका थिए । त्यसैगरी विधुवा विवाहलाई प्रोत्साहन गरिएको थियो भने बहुविवाह, बालविवाह र अनमेल विवाहलाई निरुत्साहित गरिएको थियो ।

टाढा गएर पढ्न नसक्ने बालबालिकाका लागि जुनीको पुतली निम्न माध्यमिक विद्यालय ज्ञानआर्जनको थलो बनेको थियो । विद्यालय व्यवस्थापन समितिका अध्यक्ष निसान त्यतिबेला विद्यार्थीलाई दिइएको छात्रवृत्ति रकम पनि विद्यालयले नै राख्ने गरेको सम्झन्छन् । प्राय छात्राहरू पढ्ने यो स्कुल सडकटमा परेपछि व्यवस्थापन समितिले नियम नै बनाएपछि विद्यार्थीले पाएको छात्रवृत्ति रकम विद्यालयकै कोषमा जम्मा गर्ने गरिएको थियो । निजी स्रोतका शिक्षकलाई तलब खुवाउन नसकेपछि स्कुलले यस्तो नियम बनाएको थियो । निसान भन्छन्-

निजी स्रोतका शिक्षकलाई तलब खुवाउन ५० प्रतिशत रकम कक्षा ६

देखि ८ सम्मका विद्यार्थीले, २५ प्रतिशत हरेक घरधुरी र २५ प्रतिशत प्रावि तहका विद्यार्थीले ब्यहोर्ने गरेका थिए । स्कूल जोगाउन कुखुरा बेचेर पनि आफ्नो भागको रकम तिर्ने गरेको अनुभव जुनीवासीसँग छ ।

तर हाल गाउँपालिकाले शिक्षकको दरवन्दी थपिदिएपछि भने स्थानीयले यस्तो रकम बेहोर्नुपरेको छैन । माओवादीले युद्धकालमा स्थापना गरेको जुनी बाल संरक्षण केन्द्र भने माध्यमिक विद्यालयका रूपमा सञ्चालन भएको छ । हाल यसलाई शान्तिप्रक्रियापछि जाजरकोटकै नलगाड नगरपालिकाको लहाँ सिर्केमा लगी सञ्चालन गरिएको छ ।

कम्युन बन्द हुँदा अहिलेसुपथ मुल्य पसल, सिलाई कटाई पसल, जुनी सन्देश साप्ताहिक पत्रिका, जुनी गुन्द्री उद्योग, जुनी खुर्मा उद्योग, जुनी मेडिकलपनि बन्द भएका छन् तर जुनी सहकारीको कार्यालय भने सञ्चालनमै छ । कम्युनमा बस्दै आएका युद्धका बेला मारिएका व्यक्तिका परिवारहरू पनि अहिले आ-आफ्नो घर फर्किएका छन् । युद्धमा मारिएकाहरूका परिवारलाई सरकारले राहत रकम दिएको थियो । त्यो राहत पाउनेहरूले रकम बुझेर आफ्ना लागि छुट्टै गोठ तथा घर बनाए र कम्युनको बसाई छोडेर त्यहिं बस्न थाले । कम्युनबासी निर्माणका अनुसार अहिले कम्युनका लागि साथ दिनेको कमी छ, सबै आ-आफ्नो बाटो लागे । कम्युन हुँदा जसोतसो छाक टार्न सजिलो भएको थियो तर कम्युन विघटनपछि भने जीवन चलाउँन समस्या भएको छ । उनी भन्छन्, “कम्युन हुँदा टुहरा, गरिव, विधुवा, एकल व्यक्तिलाई विपन्नताको महसुस कहिल्यै भएन । सामुहिक काम हुन्थ्यो, अहिले कुनै योजना छैन, विकास भएको छैन, कमाई खाने उपाय पनि छैन” । सेना समायोजनमा जुनीका छ जनाले स्वच्छिक अवकास रोजेका थिए भने एकजना नेपाली सेनामा समायोजन भएका थिए । तर स्वच्छिक अवकास रोजेका कोही पनि जुनीमा बस्दैनन् भने गाउँका एकजना प्रहरी र एकजना सैनिक सेवामा छन् ।

जुनी कम्युन बन्द हुनुका कारण

नेतृत्वको अभाव: लामो समय जुनीको नेतृत्व गरेका माओवादी नेता प्रकाशका अनुसार युद्धकालमा केन्द्र बनेपनि शान्ति प्रक्रियापछि, नेतृत्व तहमा स्थानीयको

पहुँच नभएकै कारण जुनी नेतृत्वको नजरमा पर्न सकेन । पहिला जुनी भन्नेहरू शान्ति प्रक्रियापछि आफ्नो ठाउँतिर लागे । जुनी जहाँको तहाँ रत्यो । प्रकाशका अनुसार जुनीको समस्या बुझ्ने र समाधान गर्ने नेतृत्व नहुँदा जुनीको जुनी फेरिएन । अहिले पनि जुनीका स्थानीय बासिन्दाहरू पाँच-छ घण्टा हिँडेर स्वास्थ्य संस्थामा पुग्छन्, फोन सम्पर्क गर्न चारघण्टा लगाएर अग्लो लेकमा जानुपर्ने बाध्यता कायमै छ ।

पार्टी विभाजनको प्रभाव: महिना दिन पनि खान नपुग्ने जुनीका स्थानीयबासीले कम्युन सञ्चालन भएपछि राहत महसुस गरेका थिए । हिमाल भन्छन्-

कम्युन सञ्चालनपछि जुनीको जुनी फेरिनेमा त्यहाँका वासिन्दाहरू आशावादी थिए । कम्युनमा हरेक काम सामूहिक रूपमा गरिने भएकोले उनीहरू विभिन्न विभाग बनाई काम गर्थे । उनीहरूको आशा मुलुकमा शान्ति प्रक्रिया सुरु भएपछि निराशामा परिणत भयो ।

सविधान सभा २०६४ को निर्वाचनमा सबैभन्दा ठुलो पार्टी बनेको नेकपा माओवादीको नेतृत्वमा सरकार समेत गठन भयो । पार्टीभित्र मतमतान्तरहरू सुरु भए । पार्टीले वैचारिक आधार विर्सिएको आरोप लगाउँदै माओवादी पार्टी टुक्रियो । राजनीतिक शक्तिको खिचातानीमा नेताहरू भुल्न थालेपछि जुनीले अभिभावकत्व गुमाउँदै गयो र अन्ततः जसले जुनी बनाएका थिए, उनीहरूकै प्राथमिकतामा परेन जुनी । नेतृत्व, सामूहिक भावनाको अभाव र आर्थिक सङ्कटले एक दशक चलेको जुनी कम्युन अन्ततः बन्द भयो ।

सामूहिकताभन्दा स्वतन्त्रताप्रति भुकाव : कम्युनबासी हिमाल सामूहिकताको भावना हराउँदै जाँदा २०६७ वैशाखमा जुनी बन्द भएको बताउँछन् । उनी भन्छन्-

समय परिवर्तनसँगै सदस्य बढी हुनु, शहीद परिवारको उचित व्यवस्थापन नहुनु र चरम आर्थिक सङ्कटले कम्युन सञ्चालनमा समस्या देखियो र बन्द भयो । बालबालिकाहरू बढ्दै गए । सबैजनाले कम्युनमै पढ्न इच्छा देखाएनन्, जसले गर्दा कम्युनले सञ्चालन गरेको विद्यालय पनि समस्यामा पर्‍यो ।

उनका अनुसार कम्युनमा सदस्य सङ्ख्या बढ्दै गएपछि, मान्छेका सोच पनि बढे । सामुहिकताभन्दा स्वतन्त्रता कम्युनवासीको रोजाइमा प्यो र कम्युन विगठन भयो ।

निश्कर्ष र सुझाव

सरकारसँगको शान्ति सम्झौतापश्चात नेकपा माओवादी पार्टी सत्तामा पुगेपछि, नेताहरूबिच ध्रुवीकरण सुरु भयो । त्यसको असर जुनी कम्युनमा पनि प्यो । कम्युनमा बस्नेहरू सामुहिकताको भावनालाई त्यागदै व्यक्तिगत घरव्यवहारमा फर्के र अन्ततः कम्युन विगठनको सङ्घारमा पुग्यो । हिजोको व्यवस्थाका विरुद्धमा स्थापना भएका कम्युनका सञ्चालकहरूले पुरानै पद्धति र व्यवहार देखाउन थालेपछि, कम्युनहरू धर्मराउन थालेका हुन् । साम्यवाद स्थापना गर्ने लक्ष लिएर कम्युन बनाउनेहरू पुजीवादी समाजमै रमाउन थालेपछि, कम्युन नेतृत्वविहिन हुन्छन् र क्रमशः बन्द हुन थाल्छन् । यसैको उदाहरण बनेको छ जुनी कम्युन पनि । समाज बदल्न केही गर्ने अठोटका साथ सुरु भयो र सुरु गरिएका कामलाई संस्थागत गर्न नपाउँदै अस्तायो पनि ।

नेपालजस्तो कृषिप्रधान र अल्पविकसित देशको समृद्धिका लागि जनतालाई सामुहिक प्रणालीमा जोडेर कम्युनमार्फत उत्पादनसम्बन्धी गतिविधि सञ्चालन गर्न सकिन्छ । अध्ययन निश्कर्षका आधारमा निम्न सुझाव दिन सकिन्छ :

- दिनहुँजसो विदेश पलायन भइरहेको युवा जनशक्तिलाई स्वदेशमै रोजगारी दिएर देशविकासमा लगाउन कम्युनको अपरिहार्यता छ ।
- कृषिप्रधान देशको अस्मितालाई नै गिज्याउने गरी बाँभो रहेका खेतबारीमा पुनः उत्पादन गर्दै राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा सुधार गर्न सरकारले नै विशेष अधिकारसहितका कम्युन निर्माणको नेतृत्व लिनुपर्ने देखिन्छ ।
- देशको भौगोलिक परिस्थितिअनुरूप वास्तविकताका आधारमा विशिष्ट कम्युनको निर्माण गरिनुपर्दछ ।
- सामुहिक खेती गर्न कृषि कम्युन, पशुपालन गर्न कम्युन फार्म, कच्चा

पदार्थ प्रशोधन गर्न औद्योगिक कम्युन, पर्यटन प्रवर्द्धन गर्न कम्युन होमस्टे आदि सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

अधिकारी, रामकृष्ण (२०७८ असार १६), “भ्यालीभित्री विप्लवको कम्युन घर”, मेरो न्युज <https://www.meronews.com/3:32 PM>.

खड्काथोकी, विश्वास (२०७६), “यसरी शुरु भएको थियो अहिलेको एक मात्र जीवित कम्युन अभ्यास” अनलाइनखबर <https://www.english.onlinekhabar.com /March 15, 2020> .

जनादेश साप्ताहिक (२०६० मङ्सिर ९), जुनी परिवार आह्वान गर्दछ: विश्वभरिका जनता एक होऔं, वर्ष १२ अङ्क २९ ।

जनादेश साप्ताहिक (२०६० पुष २९), जुनीको कागज उद्योग र मेरो भनाई, वर्ष १३ अङ्क ७ ।

जनादेश साप्ताहिक (२०६० माघ २८), जुनी कम्युन, प्रचण्डपथको मौलिक आयाम, वर्ष १३ अङ्क १०।

जनादेश साप्ताहिक (२०६० फागुन ५), चीनको तुङथिङ जन कम्युन, वर्ष १३ अङ्क १२ ।

जनादेश साप्ताहिक (२०६० फागुन २६), जाजरकोटको जुनी कम्युन र रोल्पाको अजम्बरी कम्युन प्रचण्डपथको मौलिक आयाम, वर्ष १३ अङ्क १५ ।

जनादेश साप्ताहिक (२०६० चैत्र ३), जहाँ वालकहरू अन्तर्राष्ट्रिय गीत गाउँछन्, वर्ष १३ अङ्क १६ ।

जनादेश साप्ताहिक (२०६१ असार १५), जुनी कम्युन र यसको विकास प्रक्रिया, वर्ष १३ अङ्क ३१ ।

जनादेश साप्ताहिक (२०६२ वेशाख ६), स्थलगत रिपोर्ट: अजम्बरी कम्युनको भ्रमण, वर्ष १४ अङ्क १९ ।

बुढाथोकी, आभास (२०७८ फागुन २५), “युद्धकालमा साम्यवादी अभ्यास: कम्युन घरसँगै भत्किएको सपना” अनलाइनखबर <https://www.onlinekhabar.com> ।

रोकाया, दीपेन्द्र (२०७२), *नाफाको जिन्दगी*, बुकआर्ट नेपाल ।

सापकोटा, दिपक (२०६६), *उथलपुथलका दश वर्ष*, क्रान्तिकारी पत्रकार सङ्घ केन्द्रीय समिति ।

सुवेदी, राम (२०७६ फागुन १८), “कम्युन सत्ताको विशेषता”, *आदर्शसञ्चार*
www.adarshasanchar.com ।

शर्मा, ओम र धिताल, मनऋषि (२०६३), *युद्ध र पत्रकारिता*, नवनेपाल प्रकाशन ।

Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2007). *Commune. Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/commune-Chinese-agriculture>

Engels, Friedrich. (1934). *The Paris Commune of 1871*. Edited by Richard W. Van Weeden. International Publishers.